

ביקורת

ניצחון הפירוס של פוליטיקת הזהות

יפעת וייס

חנה יבלונקה, הרחק מהמסילה: המזרחים והשואה, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ידיעות אחרונות, ספרי חמד, 2008, 382 עמודים.

'שנאנו את האשכנזים', כך שאול ביבי, [...] הם הקימו את המדינה, הם מתו בשואה, הם מתו במלחמות. הכאב שלהם הוא הכאב של המדינה ורק הוא קיים. הילדים שלהם הכי חכמים [...] והילדים החמודים שלהם היו מארגנים את כל הטקסים ליום השואה וליום הזיכרון, וכולנו פתאום צריכים לעבור לדום, להיכנס לכיתות בשקט, ולשמוע את הילד הזה עם האדידס וליוויס מספר בקול שקט ונוגה עד כמה קשה בבית' (עמ' 273). אמירתו הבוטה של ביבי חושפת ללא כחל וסרק את כפירתם של מזרחים ב'דת האזרחית' של מדינת ישראל (מושג שטבע צ'רלס ליבמן), השואה. עוצמתה של כפירה זו נובעת בראש ובראשונה מכנותה, אך גם משום שדבריו של ביבי משרטטים שורה של תופעות שהצטברותן הבלתי תלויה השניאה על המזרחיים בישראל את האשכנזים ככלל ואת השואה בפרט. בעולמו של נער מתבגר בעיירת פיתוח דרומית חברו יתרונות דור המייסדים לעליונות הכלכלית של האשכנזים בישראל ולאשראי המוסרי הבלתי מוגבל של ניצולי השואה. אלה יחדיו סימנו יותר מכול את תחושת אין האונים והאפסות שאינה מותירה כל לגיטימיות לכאב שלו, וליתר דיוק, כפי שהוא מכנה אותו בגוף ראשון רבים מזרחי, 'הכאב שלנו'. יתר על כן, על זכויות אלה, שהאשכנזים יכלו לרשום על שמם, כך הסתבר לו, לא חל תאריך תפוגה, שכן הן מורשות לשלישין ורביעין, כלומר מועברות כהון המשפחתי בהעברה הבין-דורית. הוא שנא אותם, את הדור השני והשלישי. 'שואה שלהם', זועק הטקסט של ביבי, וחנה יבלונקה מזדרזת ועונה לו ב'שואה של כולנו', משל יש בתשובה זו לשמש רטייה על פצעיו.

שני מושגי היסוד המופיעים בכותר הספר הם המזרחים והשואה. על פניו אלה מושגים ברורים, ולכל הפחות הם מושגים ידועים. אלא שהדברים אינם פשוטים. בתחילתו של הספר פורשת יבלונקה שורה ארוכה של הגדרות אפשריות למה שהיא בוחרת לכנות מזרחים: עדות מזרח, ספרדים, ספרדים ובני עדות המזרח, ישראל השנייה, מזרחים ויהודים ערבים (עמ' 16-23). בתום הסקירה היא קובעת כי 'הגדרת המזרחים תלויה אפוא בנושא המחקר ופתוחה לריבונותו ולשיקול דעתו של החוקר' (עמ' 22). קביעתה מפתיעה משום שכל אחד מן המושגים נגזר משדה שיח שונה, מדיסציפלינה שונה ומהקשרים היסטוריים שונים. ספק רב אם הגדרה שמקורה בשיח הזהות הישראלי תקפה לניתוח זיכרוננו של אירוע היסטורי שהתחולל כל כולו מחוץ לגבולותיה של ישראל וטרם היותה. תוצאותיו של מהלך ריבוני זה של הכותבת מסתברות כשרירותיות משהו, כהשלכה מתחום האקטואליה לחקר ההיסטוריה. כך, למשל, כשהיא פורשת את יריעת התחומים שבכוונתה לטפל בהם: 'לית מאן דפליג', כותבת יבלונקה, 'שיוון מבחינה גאוגרפית היא חלק מאירופה ושיהודיה נפגעו אנושות בשואה. [...] תחושת הזרות שליוותה קבוצה זו מימי הגעתה למחנה אושוויץ ועד להשתלבותה בפנתאון הזיכרון של השואה, במיוחד על רקע ריחוקה התרבותי והגאוגרפי מתודעתם של שאר יהודי אירופה, עשוה בעיני רבים לגשר אל שאר הקבוצות המזרחיות, לעבור עליו בדרכן להתחבר אל סיפור השואה' (עמ' 23). יהודי יוון הם ספרדים ללא ספק, אך האם הם מזרחים? לשיטתו של הספר שלפנינו כן, משום שכקורבנות שואה מובהקים ניתן להשתמש בהם למזרוחה של השואה.

נושאו העיקרי של ספר זה אינו השואה אלא פוליטיקת הזהות הישראלית. מכאן נגזרת החלוקה לפרקים. החלק הראשון עוסק בתולדותיהם של מזרחים במהלך מלחמת העולם השנייה, בפגיעה בקהילות וביחידים היהודים בארצות צפון אפריקה ובהיווצרותה של המשגת האירוע ההיסטורי. החלק השני עוקב אחר שיח הזיכרון ופעילות ההנצחה הממלכתית והפרטית בישראל. החלק השלישי, העיקרי שבחלקי הספר, עוסק במערכת החינוך הישראלית ובמקומה של השואה בתכניות הלימודים, ואילו החלק הרביעי מתמקד בשאלת הפיצויים האישיים לניצולי השואה וביחסו של הדור השני המזרחי לשואה ולניצולים. חלוקה זו נותנת קדימות לייצוגים על פניו של האירוע, לזיכרון על פניה של ההיסטוריה, לסובייקטיבי על פניו של האובייקטיבי. מבנה זה אינו מותיר מקום רב לדיון היסטורי, חשוב בתכלית, על ממדיה של הפגיעה ביהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה. ואכן, כעשרה עמודים בלבד מוקדשים בספר לגורל יהודי לוב, תוניסיה, אלג'יריה ומרוקו (עמ' 27-38); רובם נסמכים על ספרות משנית מיושנת בחלקה וכללית למדי. לפנינו, אם כן, מיאון לעסוק בהיסטוריה. על כך מעידה כותרתו של פרק קצר זה, ההיסטורי שבין הפרקים, הקרוי 'הנרטיב ההיסטורי והשאלות הקשות', משל גם ההיסטורי הוא נרטיב.

מבעד לעדשת פוליטיקת הזהויות הישראלית השואה כהיסטוריה מיטשטשת. הניסיון המאולץ לקשור בין גורלות שונים שרקעם ההיסטורי כה מנותק מוציא כמעט כל אירוע

מהקשרו. כמה מאות מיהודי לוב נספו במחנות ריכוז ועבודה בתוניסיה ובלוב; כמה מאות מהם הועברו למחנות ריכוז באיטליה, ולאחר השתלטות הגרמנים על איטליה הועברו לברגן בלזן שבגרמניה ולאיינסברוק רייכנאו שבאוסטריה. יהודי תוניס נמצאו כחצי שנה תחת כיבוש גרמני ישיר והועסקו בחלקם בעבודות כפייה בתנאים קשים. יהודי אלג'יר היו כפופים לממשל וישי ומדיניותו האנטי-יהודית; זכויותיהם נגזלו אך חייהם ניצלו. ואילו יהודי מרוקו נותרו תחת תחום השפעתה של וישי ולא נפגעו למעשה תחת הכיבוש הגרמני. שונה מאוד היה גורל יהודי יוון, המשמשים בספר 'גשר אל שאר הקבוצות המזרחיות'. רוב רובם של יהודי סלוניקי, כמו גם היהודים תושבי האיים היווניים, נספו באושוויץ. גם מקומם של יהודי עיראק לא נפקד. כמאתיים יהודים בגדאדים, קורבנות אירוע הפרהוד תחת משטרו הפרו-נאצי של רשיד עלי ב-1941, חוברים לשואה משום ש'בפרעות אלו הם ראו שואה, ומשלב מוקדם ביותר הם דרשו להיות חלק מהסיפור הכולל. גם מהם אי-אפשר היה להתעלם במחקר זה' (עמ' 23).

שיח הזהות בחברה רב תרבותית העלה את קרנה של ההכלה למול ההדרה. אלא שניתוח היסטורי של אירוע לא יכול לצאת נשכר מהניסיון להכיל את שאיננו כלול. מהלך מסוג זה הוא מהלך אנטי-היסטורי מובהק. מניעיו הם אידאולוגיים, ובעיקרם מונח הרצון 'לחבר' את המזרחים לחוויית השואה הישראלית. ואמנם מטבע הלשון 'התחברות לשואה' חוזר עשרות פעמים במהלך הספר, לעולם בהוראתו החיובית כסיפורה של הצלחה. 'השואה של כולם, וכולם יישאו אותה יחד בזיכרון הקיבוצי' (עמ' 287), זהו המוטו. הספר בהקשר זה, אגב, מדבר לכל אורכו בשני קולות. על פניו הוא מצהיר כי ישנם אופנים שונים של חבירה: 'התחברות שהיא אוניברסלית' לעומת זו 'שהיא יהודית או ישראלית' (עמ' 281). ספק אם בין החלופות הללו אכן מתקיימים יחסים דיכוטומיים וספק עד כמה החלופות מובחנות זו מזו, אך אין ספק כי לפנינו העדפת המהלך היהודי-ישראלי, המסווה עצמו באופן תדיר תוך שימוש עמום במושג 'אחדות הגורל היהודי'.

האם קיימת אחדות גורל מסוג זה? מן הניתוח ההיסטורי מתבקשת כמובן המסקנה החד משמעית שאחדות כזאת לא התקיימה, וטוב שכך. אלא שהספר מסתבך בנקודות מבט סותרות. מנקודת המבט הביקורתית על המימסד האשכנזי הרי שיש לבקר את האשכנזים כמי שנהגו במזרחים ביוהרה, תוך העמדת פנים של קיומה של אחדות גורל יהודית. ואילו נקודת המבט הפדגוגית, השואפת 'לחבר' את המזרחים לשואה, חייבת להניח קיומה של אחדות גורל יהודית. הספר מבקש להחזיק במקל זה — הביקורת מחד גיסא והמחבר מאידך גיסא — משני קצותיו. זאת כנראה הסיבה לכך שבאופן לא עקבי נעה המחברת מאחדות גורל יהודי ללא מרכאות לאחדות גורל יהודי'.

פוליטיקת הזהויות, כאמור, עומדת בסתירה להבנה ההיסטורית של האירועים. לעתים דומה כי הספר מתרעם על כך שהשואה התרחשה באירופה. העובדה כי המחקר ההיסטורי התרכז לרוב בשואת יהודי אירופה מכונה בספר 'תפיסה אירופוצנטרית של סיפור השואה' (עמ' 79). הדמוגרף יעקב לישיצ'נסקי והסוציולוג אריה טרטקובר זוכים בספר לביקורת על

התרכזותם בתהליכים הפנים אירופיים להסברה של השואה (עמ' 74). יעקב רובינזון, חבר הוועדה המלווה ליד ושם בשלהי שנות השישים, זוכה לתשבחות על שהציע לטפל בנושא 'ארצות הכבושות על ידי הגרמנים גם מחוץ לאירופה (אפריקה): גורל היהודים שם' (עמ' 83), אך כמה עמודים מאוחר יותר מסתבר כי גם רובינזון, נאמן לאירוע ההיסטורי, הבחין בין השואה לבין רדיפות אחרות, ובניגוד לעמדת בן-ציון דינור דרש ב-1973 במפגיע כי פנקסי הקהילות שיוציא יד ושם יכללו 'רק קהילות שנחרבו או נפגעו על ידי הנאצים' (עמ' 104).

הביקורת העקרונית על האירופוצנטריות מגובה לאורך הספר בנתונים שערורייתיים כביכול. כך, למשל, מסתבר שבמרכז 'אוהל יזכור' ביד ושם חרוטים שמות 22 ממחנות הריכוז ואתרי הרצח הגדולים ביותר, אך 'אף לא אחד מצפון-אפריקה! גם לא כיום, בחלוף למעלה מארבעים שנה להנכחת האוהל' (עמ' 88). אנו למדים שעד כה לא הונצח חסיד אומות עולם אחד מצפון אפריקה, ושעל אף שיש חסידי אומות עולם מוסלמים, אין עד כה חסיד אומות עולם ערבי (עמ' 89). אל הנתונים הכמותיים מיתוסף מופי ערתי, לעתים בטבלאות, של העוסקים בתחום הן בכתבי העת הרלוונטיים, הן בהנהלות המוזיאונים ומכוני המחקר והן בתחומי הפוליטיקה התרבות והבידור.

מהו המחדל כביכול שבו מנסה הספר לטפל? האם ההבחנה בין שואת יהודי אירופה לבין 'הרדיפות בצפון-אפריקה', או כפי שהדברים כונו בתכניות הלימוד הישראליות בשנות השבעים, 'יהדות צפון-אפריקה וארצות האסלאם בשנות המלחמה' (עמ' 157), היא אכן כל כך בעייתית? באופן פרדוקסלי ותמוה ניסיונו של הספר 'לחבר' את המזרחים ולייצר אחדות גורל יהודי פועל דווקא בשל ההתעלמות מהשוני ההיסטורי לניתוקה הכפוי של צפון אפריקה מהקשריה האירופיים הממשיים. הספר ממאן להסכים עם תיאורים היסטוריים הקושרים את מוראות היהודים בצפון אפריקה לקולוניאליזם הצרפתי ולזה האיטלקי. הוא יוצא כנגד צירופה של קהילת לוב לקהילת איטליה בבקעת הקהילות ביד ושם, ורואה בכך החיאה אירונית משהו של הקולוניאליזם הנכחד (עמ' 108). גם התערוכה החדשה ביד ושם זוכה לביקורת: ציטוט מנציב המלח של אלבר ממי לתיאור מהלך הפלישה הגרמני לצפון אפריקה, המתאר את אכזבתו של ממי מבגידת התרבות הצרפתית והאירופית, נזכר כ'יותר מקורטוב של החשיבה הישנה באשר הוא דן שוב בשואה בהקשרה האירופי' (עמ' 128). את הפרק הקצר העוסק בספרי הלימוד הישראליים אי אפשר לקרוא אלא כנגד כוונת הכותבת, כהוכחה לכך ששפר מזלם של תלמידי ישראל שאת ספריהם כתבו היסטוריונים המחויבים להקשר, לחובת ההוכחה, לסיבתיות ולשמירתה של כרונולוגיה בתיאור (עמ' 185-200).

מעבר להתכחשות להקשרים הקולוניאליים, קרי האירופיים הרלוונטיים, כמו למשל משטר וישי (ראו עמ' 199), ממזער הספר כל אזכור המצביע על כך שחלק מן הפגיעות במזרחים, קרי יהודי ארצות האסלאם, התרחש על רקע ערבי לאומי: כך בלוב ובעיראק. בכך יש משום התכחשות לזיכרונותיהם של יהודים אלה (עמ' 88). דומה כי השמטה זו

נועדה באופן בלתי מודע לשמש משקל נגדי לכך שספר זה בכללותו מקדם פוליטיקת זהות ישראלית-יהודית. הספר משוקע כל כולו בפרויקט 'צריבת הזיכרון' (עמ' 291), קרי הפרויקט היהודי-ישראלי. ואמנם על סכנותיו של מפעל מסוג זה עמד ההיסטוריון אוריאל טל כבר בראשית שנות השמונים, כשהזהיר כי 'למשרד החינוך יש כוונות לא רק פדגוגיות אלא אף לאומיות קיצוניות [...] כמומחים לנושא אנו צריכים להדגיש את עירנותנו לכך שנעשה שימוש בנושא השואה לשם חיזוק מגמות פוליטיות [...] חשוב להדגיש שאנו רואים בנושא השואה אמצעי להקניית ערכים חינוכיים ממדרגה ראשונה [...] נגד קנאות ונגד המיתוס הפוליטי, כלומר נגד ייחוס קדושה למושג המדינה הפוליטית' (עמ' 164). חבל שהכותבת הסתפקה בהבאת הדברים בשם אומרם, משל נכתב ספר זה ברוחם. לו הייתה אכן נותנת עליהם את הדעת, אולי היו לה יותר ספקות לגבי כדאיותו של יצירתו בכוח של 'סיפור שואה יהודי שיימצא בו מקום לכולם' (עמ' 281).

